

Study, Analysis and Critique of Religious Epics from the 11th to the 14th Century AH Based on Ordibeheshtnameh, Shahanshahnameh, Maghamat-e-Hosseini

Ahmad Rezaei*

Ahmad Reza Zarean**

Abstract

Following the primary epics, another type of epic was formed, which is called secondary or artificial epics; A type of epic that is formed by imitating the original epics is religious. They describe the heroism of one of the most prominent figures in the history of Islam, who held a high position among most Muslims. The composition of such poems began in the fifth century, shortly after the time of Ferdowsi, but in the Safavid era due to political and social conditions has been narrated and continued and the attention of poets in later periods to this literary form has been much. In the period between the 11th and 14th centuries, more than twenty religious epic poems have been counted in the Isfahan region alone, which have not yet entered the realms of research. The present study, while explaining the various aspects of religious epics with a descriptive-analytical method, has analyzed and criticized the various areas of the three collections (manuscripts) Ordibeheshtnameh, Shahanshahnameh, Maghamat-e-Hosseini as examples of religious epics. The result of the research shows that the poets of the works did not pay much attention to the linguistic and rhetorical system in such a way that sometimes the epic and lyrical elements are mixed; The semantic and content system has been highly regarded by poets and they have tried to use the text as a means of expressing their religious and doctrinal perceptions, which is a mixture of history and

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran
(Corresponding author), a-rezaei@qom.ac.ir

** Ph.D. student in Persian language and literature, University of Qom, Qom, Iran,
ahmadreza.zarean@yahoo.com

Date received: 15/04/2023, Date of acceptance: 21/07/2023

the Poetic preparations. In the meantime, Ordibeheshtnameh and Shahnameh have been very much influenced by Ferdowsi's Shahnameh, but Maghamat-e-Hosseini, apart from rhythm, seems to lack many epic components.

Keywords: Religious epic, Analysis, Critique, Ordibeheshtnameh, Shahnameh, Maghamat-e-Hosseini.

From the past until now, poetry has been divided into different types from a literary point of view, one of the oldest and most exciting of these types, which most essential content materials are myths, heroic deeds, bravery, struggles, hopes, and honors of a nation, is epic; The epic is the poetry of the nations during childhood, when history, myths, imagination, and truth are mixed. The poet is the historian of the nation, in other words, the epic is a long narrative verse about heroes and warriors, which deals with legends, ethnic, folk stories, and history.

According to the division of literary genres, at present we are witnessing important and extensive literary genres, in the meantime, epic can be considered as one of the first literary genres in the world, which is ahead of other works. In Iran, the process of epic writing has continued after Islam with the poems of Abu Mansouri, Daghghi and Ferdowsi's Shahnameh, and fortunately, after Ferdowsi until today, it has always traveled its way, while being influenced by political, social and historical issues. Following the primary epics, (national epics) another type of epic was formed, which is called secondary or artificial epics; Regardless of the difference of opinion in this term, what is worthy of attention is that secondary epics, despite many similarities with the first type, also have various differences with it. Following the primary epics, another type of epic was formed, which is called secondary or artificial epics; A type of epic that is formed by imitating the original epics is religious. They describe the heroism of one of the most prominent figures in the history of Islam, who held a high position among most Muslims. The composition of such poems began in the fifth century, shortly after the time of Ferdowsi and Ali Nameh is the oldest work that has been remembered since the fifth century in describing the bravery of Imam Ali (AS); This poem is the beginning of the chain of later works, especially religious epics, but in the Safavid era due to political and social conditions has been narrated and continued and the attention of poets in later periods to this literary form has been much.

Undoubtedly, the conditions of religious transformation in the Safavid era and literary transformation in the late Safavid era and the beginning of the Qajar era in the

13th century caused many religious epics to be written between the 11th and 14th centuries AH, such that more than twenty poems were written in the Isfahan region alone that has not yet entered the research fields.

The present study, while explaining the various aspects of religious epics with a descriptive-analytical method, has analyzed and criticized the various areas of the three collections (manuscripts) Ordibeheshtnameh, Shahanshahnameh, Maghamat-e-Hosseini as examples of religious epics. The result of the research shows that the poets of the works did not pay much attention to the linguistic and rhetorical system in such a way that sometimes the epic and lyrical elements are mixed; The semantic and content system has been highly regarded by poets and they have tried to use the text as a means of expressing their religious and doctrinal perceptions, which is a mixture of history and the Poetic preparations. In the meantime, Ordibeheshtnameh and Shahanshahnameh have been very much influenced by Ferdowsi's Shahnameh, but Maghamat-e-Hosseini, apart from rhythm, seems to lack many epic components.

Bibliography

- Abrams, m.h (1953) *The Mirror and the Lamp*, london, Oxford University Press.
- Cuddon, J.A (1984) *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, london,
- DabiriNejad, Badi-o-allah (1380) *Eftekhari Nameh-e Heidari, Moarefi-e Hemaseha-e Dini Iran, Ketab-e Mah-e Honar' Safehat 86-89*. [in Persian]
- Dad, Sima (1375) *Farhang Estelihat Adabi*, Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Esfahani, Seyyed Jafar, *Shahanshahnameh, Noskhe-e Dastnevis Ketabkhaneh-e Majles-e Shora-e Eslami' 5-19001*. [in Persian]
- Esmaeeli, Hosein (1396) *Zamajinameh*, Tehran: Entesharat Moin. [in Persian]
- Fazilt, Mahmood (1379) *Sabk Shenasi-e Hamleh-e Heidari Raji Kermani, Majaleh-e Daneshkadeh-e Adabiat va Olom Ensani Daneshgah-e Teran Zemestan*. [in Persian]
- Hamidian, Saeed (1372) *Dramadi bar Andisheh va Honar Ferdowsi*, Tehran: Nash-e Markaz. [in Persian]
- Hamilton, P (2003) *Historicism*, london, Routledge. [in Persian]
- Maghamat-e Hoseini, Mohammad Akbar Esfahani Ghaeni, *Noskheh-e Dastnevis Ketabkhaneh-e Melli Iran, N1193*. [in Persian]
- Nateli Khanlari, Parviz (1386) *Vazn Sher-e Farsi*, Tehran: Tous. [in Persian]
- penguin book.

- Rapaport, Herman (2011) *The Literary Theory Toolkit*, Chichester, Wiley-Blackwell.
- Rastegar Fasaei, Mansour, (1387) *Hemasehsaraei dar Iran Pas az Hamleh-e Moghol ta Rozegar-e Safavian, Ayeneh-e Miras*, N6, 5-22[in Persian]
- Razmjo, Hosein(1388) *Ghalmro-e Adabiat-e Hemasi*, Tehran: Pazhooheshgah-e Olom-e Ensani va Motaleat-e Farhangi. [in Persian]
- Rezaei Jamkarani ,Ahmad , Fooladi, Mohammad (1389)*Khazaneh Por Ganje Sokhan,Ghom:Daneshgah Ghom*. [in Persian]
- Rezaei Jamkarani ,Ahmad , Forghani Hamid Reza(1397) *Comparison of the Theory of Literary Types in the School of Classicism and Romanticism* , Pazhoohesh-ha-ye Adabi,N66,103-126. [in Persian]
- Rezaei Jamkarani ,Ahmad(1396) *Simile (Development, analysis, and Criticism)*Tehran :Morvarid[in Persian]
- Rezaei Jamkarani ,Ahmad(2022)*Metaphor (Development, analysis, and Criticism)*Tehran :Morvarid[in Persian]
- Rezaei,Ahmad(1394) *Comparison of dreams in epic and mystical texts* ,Pazhoohesh-ha-ye Adabi, N 48 ,89-118[in Persian]
- Safa, Zabih-o-allah(1361)*Hemaseha-e Tarikhi va Dini dar Ahde Safavi*, Iran Nameh, N1, pp5-21. [in Persian]
- Safa, Zabih-o-allah(1389) *Hemaseh Soraee dar Iran*, Tehran:Amir Kabir. [in Persian]
- Sarrami, Ghadamali(1368) *Az Rang-e Gol Ta Ranj-e Khar*, Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, (1389) *Hemaseh Ei Shiei Az Gharn-e Panjom, Zamimeh-e Ayeneh-e Miras* ,pp93-176. [in Persian]
- Shahbazi, Asghar , Mahdi Malek Sabet (1393) *Criticism of Epic Language in Hamleh-e Heidari Bazel Mashhadi*, Pazhoohi-e Adab Farsi' N35, pp345-380. [in Persian]
- Shahbazi, Asghar , Mahdi Malek Sabet(1391) *Review Pattern of Epic Language* ,Pazhoohesh Zaban va Adabiat-e Farsi,N24,pp143-179. [in Persian]
- Shahbazi, Asghar(1393) *Hemaseh Soraee dar Adab Farsi*, Ayeneh-e Miras, N55, pp183-210. [in Persian]
- Shamisa, Sirous (1376) *Anva-e Adabi*,Tehran:Ferdos. [in Persian]
- Shamisa, Sirous (1393) *Bayan*, Tehran:Mitra. [in Persian]
- Shamisa, Sirous (1396) *Shah-e Nameha*, Tehran:Hormos. [in Persian]
- Shamshirgar, Mahboubeh(1389) *Stylistic Analysis of Religious Epics in Persian literature*, Fasnameh-e Tarikh-e Adabiat ,N 1,pp 133-160. [in Persian]

121 Abstract

Soroush Esfahani, Mirza Mohammad Ali Khan, Ordibehesht Nameh, Noskheh-e Dastnevis-e Ketabkhaneh-e Majles-e Shora-e Eslami,N5-11327[in Persian]

Wellek' Rene , Asten Varan(1373) Theory of literature, translated by Zia Movahhed va Parviz Mohajer, Tehran:Andisheha-e Asr-e Now. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های دینی از قرن یازدهم تا چهاردهم هجری قمری با تأکید بر اردیبهشت‌نامه، شهنشاہ‌نامه، مقامات حسینی

احمد رضایی*

احمد رضا زارعان**

چکیده

گونه‌ای از انواع حماسه که به تقلید از حماسه‌های اولیه شکل گرفته، حماسه دینی یا مذهبی است که سراینده‌گان آنها به تبعیت از متون حماسی، به شرح دلاوری‌های یکی از شخصیت‌های برجسته تاریخ اسلام که نزد بیشتر مسلمانان جایگاه والایی داشته، پرداخته‌اند. سرایش چنین منظومه‌هایی در روزگار صفویه به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی رواج یافته است به گونه‌ای که در فاصله قرن یازدهم تا چهاردهم فقط در منطقه اصفهان بیش از بیست منظومه حماسی دینی احصاء شده که هنوز به قلمروهای پژوهشی راه نیافته‌اند. پژوهش حاضر ضمن تبیین جنبه‌های مختلف حماسه‌های دینی با روش توصیفی-تحلیلی، به تحلیل و نقد حوزه‌های گوناگون سه منظومه (نسخه‌های خطی) اردیبهشت‌نامه سروش اصفهانی و شهنشاہ‌نامه میرزا جعفر اصفهانی و مقامات حسینی، اثر محمداکبر اصفهانی قائمی به عنوان نمونه‌های حماسه‌های دینی پرداخته است. حاصل پژوهش نشان می‌دهد سراینده‌گان آثار به دستگاه زبانی و بلاغی چندان توجه نکرده‌اند به نحوی که گاهی مختصات حماسی و غنایی درهم آمیخته شده است؛ دستگاه معنایی و محتوایی بسیار مورد توجه سراینده‌گان بوده و کوشیده‌اند متن را محملی برای بیان دریافت‌های دینی و اعتقادی خویش که آمیزه‌ای از تاریخ و توان شاعر است، قرار دهند. در این میان اردیبهشت‌نامه و شهنشاہ‌نامه دارای بسیاری از

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)، a-rezaei@qom.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران، ahmadreza.zarean@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۰

مؤلفه‌های حماسه هستند لکن مقامات حسینی غیر از وزن، فاقد بسیاری از مؤلفه‌های حماسی به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: حماسه دینی، تحلیل، نقد، اردیبهشت‌نامه، شهنشاہ‌نامه، مقامات حسینی.

۱. مقدمه

حماسه روایت منظوم بلندی است درباره‌ی کردار قهرمانان و جنگاوران که با اسطوره، افسانه‌ها، داستان‌های قومی و مردمی و تاریخ سر و کار دارد و آرزوهای ملی را به گونه‌ای شکوهمند تجسم می‌بخشند (Cuddon 1984:224). هرچند کانون حماسه را کردار، جانفشانی‌ها و رشادت‌های قهرمان نیمه-خدایی تشکیل می‌دهد، ماجراهای آن فراتر رفته و به سرنوشت، یک ملت و یا یک آرمان بزرگ پیوند خورده است. به عبارتی کردار شخصیت حماسه به تکوین شخصیت ملی اقوام و استقلال آنان وابسته است؛ از این رو، هرگونه انگیزه فردی قهرمان، هرچند درخور توجه باشد، متناسب حماسه نیست. در کنار این ویژگی‌ها، شفاهی بودن روایت‌های حماسی نیز از دیگر مختصات این نوع ادبی است، مختصه‌ای که فهم فرایند رشد ادبیات، ظهور انواع ادبی و شگردهای مختلف ادبیات از آن نشأت می‌گیرد (ولک و آستن وارن، ۱۳۷۳: ۴۲). در واقع، شاعر حماسه‌سرا دو کار اصلی انجام می‌دهد: الف) مرتب‌سازی روایات شفاهی ب) به‌نظم درآوردن آنها. به سخن دیگر، حماسه سروده خود ساخته شاعر حماسه‌سرا نیست، بلکه وی روایت شفاهی را مرتب کرده و با توان شاعری خویش به نظم کشیده است. علاوه بر موضوع و شخصیت کانونی، دستگاه‌های زبانی، بلاغی و فکری حماسه بسیار درخور توجه است، هر یک از این دستگاه‌ها حائز مختصاتی هستند که عدول از آن‌ها جایگاه حماسه را دگرگون می‌کند، به سخن دیگر، وقتی از حماسه‌های اصلی یا اولیه سخن به میان می‌آید، منظور حماسه‌هایی است که مختصات زبانی، بلاغی، فکری و شخصیتی در آن‌ها بسیار ساختمان‌د و متناسب با این نوع ادبی است و ویژگی‌هایی که گاهی از آن‌ها با عنوان مختصات ذاتی این نوع ادبی یاد شده است (رضایی جمکرانی و فرقانی دهنوی، ۱۳۹۷: ۱۰۶)؛ این دیدگاه برخاسته از آراء ارسطو است که معتقد بود ذات هر شیء ماهیت آن را مشخص می‌کند و این ویژگی ذاتی، مشخص‌کننده نوعی است که شیء به آن تعلق دارد (Hamilton, 2003:384). علاوه بر ویژگی‌های ذاتی، بر کارکرد سازمند و رابطه میان بخش‌های مختلف نوع ادبی نیز تأکید می‌شود؛ یعنی پیوند هر بخش با بخش دیگر فرد را قادر می‌کند که مانند ابزار عمل می‌کند که می‌تواند وظایف مختلف را با هماهنگ کردن و سازماندهی کنش‌ها به منظور

دستیابی به نتیجه‌ای موفق انجام دهد (Rapaport, ۲۰۱۱: ۱۷۰): انسجام و هماهنگی همه دستگانه‌های یک نوع ادبی، به‌ویژه حماسه، در متنی خاص، کاری بسیار دشوار است و کمتر اثری یافت می‌شود که سراینده توانسته‌است از پس چنین انسجامی برآید؛ از این رو است که پژوهشگران نوع ادبی حماسی معتقدند حماسه‌های اصیل و منطبق با ویژگی‌های یادشده بسیار اندک و از شمار انگشتان دست کمترند (Abrams, 2012: 108). به پیروی از حماسه‌های اولیه، در ادوار بعد، با حماسه‌های دیگری مواجه می‌شویم که از آنها با عنوان حماسه‌های ثانویه یا مصنوع یاد می‌شود؛ صرف نظر از چند و چون این اصطلاح، آنچه در خور توجه است این‌که، حماسه‌های گونه دوم، در عین مشابهت‌های فراوان با گونه نخست، تمایزات مختلفی نیز با آن دارد، ویژگی‌ای که بیش از مختصات دیگر در گونه دوم برجسته است، ابداع و ابتکار خود شاعر است، به عبارتی دیگر، شاعر به دلخواه خویش و با بهره‌گیری از تخیل خود، داستان را به پیش می‌برد (صفا، ۱۳۸۹: ۷). قلمرو حماسه‌های نوع دوم، به انواع مختلفی از جمله حماسه‌های تاریخی و عرفانی تقسیم شده است.

از جمله حماسه‌های نوع دوم، حماسه‌های دینی و مذهبی است. سراینندگان حماسه‌های دینی بر اساس جنگ‌هایی که در تاریخ اسلام، به‌ویژه روزگار نخستین ظهور اسلام، روی داده، به تبعیت از متون حماسی، به شرح دلآوری‌های یکی از شخصیت‌های برجسته تاریخ اسلام که نزد بیشتر مسلمانان جایگاه والایی داشته، پرداخته‌اند و با درآمیختن تاریخ و نیروی تخیل خویش منظومه‌ای پهلوانی را سامان داده‌اند. بهتر است حماسه‌هایی از این دست را، حماسه‌های شیعی بنامیم چرا چنین آثاری اغلب به وصف دلآوری‌های یکی از چهره‌های برجسته شیعه پرداخته‌اند؛ کهن‌ترین اثری که در این حوزه می‌شناسیم منظومه‌ای است با عنوان علی‌نامه، سروده شاعری با نام ربیع، در شرح رشادت‌های امام اول شیعیان علی (ع) که از سده پنجم هجری به یادگار مانده است این منظومه سرآغاز زنجیره آثار پسین است که در همین زمینه سروده شده است، از جمله، خاوران‌نامه از ابن حسام (شاعر قرن نهم) و حمله حیدری از باذل مشهدی (قرن دوازدهم) و بسیاری منظومه‌های دیگر در این قلمرو. نکته درخور توجه این‌که این گونه ادبی بعد از قرن نهم بسیار رواج یافت؛ به عنوان نمونه، در فاصله قرن‌های یازدهم تا چهاردهم در منطقه اصفهان بیش از بیست منظومه سروده شده که می‌توان آنها را از جمله حماسه‌های دینی و مذهبی به شمار آورد. این منظومه‌ها علی‌رغم وجوه شباهت، تفاوت‌های مبنایی با نوع ادبی حماسه دارند. به نظر می‌رسد شرایط سیاسی-اجتماعی از سویی و گرایش‌های فردی سراینندگان از سوی دیگر زمینه‌ساز سرایش و روی آوردن به چنین

منظومه‌هایی است. به سخنی دیگر بسیاری از این آثار، در قالب منظومه‌های حماسی نمی‌گنجد، بلکه فقط برخی مؤلفه‌های حماسی مانند وزن را دارا هستند. در این پژوهش، ضمن توجه به پیشینه حماسه‌های دینی، بررسی سیر و مختصات آن‌ها، دستگاه‌های مختلف زبانی، بلاغی و ... سه منظومه (نسخه‌های خطی) اردیبهشت‌نامه سروش اصفهانی و شهنشاہ نامه میرزا جعفر اصفهانی و مقامات حسینی، اثر محمداکبر اصفهانی قائنی را بررسی، تحلیل و نقد خواهیم کرد.

۲. پیشینه پژوهش

در حیطه حماسی‌های دینی پژوهش‌های عدیده‌ای انجام شده است، که از آن جمله‌اند:

۱. حماسه‌های تاریخی و دینی در عهد صفوی (۱۳۶۱): دکتر صفا در این مقاله ابتدا به معرفی حماسه‌های تاریخی پرداخته است و سپس چند منظومه حماسی دینی مانند صاحبقران‌نامه، شاهنامه حیرتی، غزوه‌نامه اسیری، حمل حیدری باذل را بررسی کرده است. ۲- افتخارنامه حیدری (معرفی حماسه‌های دینی ایران) (۱۳۸۰) بدیع‌الله دبیری‌نژاد که در آن چند منظومه حماسی دینی مانند صاحبقران‌نامه، شاهنامه حیرتی، غزوه‌نامه اسیری، حمله حیدری باذل و افتخارنامه حیدری بررسی شده است ۳- پیشگامان شعر حماسی مذهبی پیش از ابن حسام خوسفی (۱۳۸۰)، احمد امیری خراسانی در این مقاله به سروده‌های مذهبی شاعرانی چون رودکی، نظامی اصرخسرو و... پرداخته است. ۴- حماسه سرایی در ایران پس از حمله ی مغول تا ظهور صفویان (۱۳۸۷) منصور رستگار فسایی، که در آن منظومه‌های حماسی از قرن هفتم تا دهم مانند سلجوق‌نامه، ظفرنامه، شهنشاہ‌نامه تبریزی، زرتشت‌نامه و خاوران‌نامه را معرفی کرده ولی سام‌نامه خواجه‌کرمانی را موفق‌ترین حماسه سرایی پس از شاهنامه می‌داند. ۵- بررسی سبک شناسانه ی حماسه‌های دینی در ادب پارسی (۱۳۸۹) محبوبه شمشیرگرها، در این مقاله ابتدا به تعریف حماسه و حماسه‌های دینی پرداخته و چهارده حماسه دینی را نام برده است سپس سه اثر حماسی حمله حیدری باذل و حمله حیدری راجی و خاوران‌نامه ی ابن حسام را از نظر معنایی، زبانی و بلاغی بررسی کرده است.
۶. حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم (۱۳۸۹) استاد شفیع کدکنی، ابتدا به زندگی نامه، نام کتاب، ساختار موضوعی کتاب، اهمیت این منظومه و مشخصات این حماسه و نسخه خطی علی‌نامه پرداخته است سپس کاربرد واژگانی حماسه را بررسی کرده است و بیشتر مقاله به ساختار نحوی علی‌نامه تحت عنوان حماسه دینی می‌پردازد. ۷- نگاهی کوتاه به منظومه‌های حماسی

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۲۷

مذهبی در شعر فارسی و آغاز آن‌ها (۱۳۹۱) سید مرتضی طاهری برزکی، آغاز سرودن منظومه‌های حماسی-مذهبی، منظومه‌ای تحت عنوان جذبه حیدری از میرزا ابوطالب فندرسکی می‌داند که بعداً به دنبال آن حمله حیدری را باذل مشهدی سروده است و از حماسه‌سرایانی چون بمانعلی راجی کرمانی، صهبا کاشانی، محمد حسن فقیر قهدریجانی، فصیح اصفهانی و محمد حسن عاصی رشتی اصفهانی و... نام برده است. ۸- الگوی بررسی زبان حماسی (۱۳۹۱) اصغر شهبازی و مهدی ملک ثابت، در این مقاله به عوامل متمایزکننده زبان حماسی از زبان دیگر انواع ادبی، سطح آوایی و موسیقایی، سطح واژگانی و نحوی، سطح بلاغی و سطح محتوایی و معنایی زبان پرداخته است. ۹- مقاله منظومه‌های عاشورایی مقامات حسینی بمرودی و نسخه‌های خطی آن (۱۳۹۲) عبدالله رادمرد، سید عباس محمدزاده و الیاس رستم پور که به شرح احوال و دوران زندگی شاعر پرداخته و به صراحت نوشته‌اند که در اصفهان به دنیا آمده و در آنجا نشو و نما یافته است بعد ممدوحان شاعر و حماسه‌های عاشورایی پس از منشی و مآخذ، تاریخ و دست‌نویس‌های منظومه را در مقاله آورده‌اند؛ چنانکه ملاحظه می‌شود هیچ‌یک از پژوهش‌های مذکور به بررسی یا نقد آثار مورد بررسی در پژوهش حاضر پرداخته‌اند. ۱۰- نقد زبان حماسی در حمله‌ی حیدری باذل مشهدی (۱۳۹۳) مهدی ملک ثابت و اصغر شهبازی به نقد زبان حماسی و شاخص‌های اصلی زبان حماسی در منظومه حیدری باذل پرداخته‌اند، بر این اساس که بین ذهن انسان حماسه‌پرداز و زبان او رابطه نزدیکی وجود دارد و حمله حیدری را در سطوح موسیقایی و واژگانی، نحوی و بلاغی و محتوایی بررسی نموده‌اند. ۱۱- حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی (۱۳۹۳) اصغر شهبازی در این مقاله کاربرد واژه‌ی حماسه و سیر حماسه‌سرایی بعد از اسلام تا زمان فردوسی و بعد از آن به حماسه‌سرایی تا به امروز اشاره دارد سپس به روند شکل‌گیری و تحوّل آنها و علل به‌وجود آمدن حماسه‌های دینی در ادب فارسی و ویژگی‌های زبان حماسی حماسه‌های دینی پرداخته است.

۳. سیر تحوّل حماسه‌های دینی در ادب فارسی

در کنار سرایش منظومه‌های پهلوانی و حماسی در زبان فارسی، حماسه‌هایی دیگر شکل گرفت که شخصیت یا شخصیت‌های قانونی آنها، قهرمانان دینی هستند به قول مرحوم صفا:

ممکن است موضوع حماسه تاریخی، زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی باشد که با توجه به حقایق تاریخی یا با آمیزش وقایع تاریخی و مطالب داستانی به وجود آمده باشد، یعنی منظومه‌هایی که بر اثر استادی و همچنین اعتقاد شدید گویندگان آن‌ها ممکن است گاه بسیار دل‌انگیز و زیبا باشد. نیز اغلب دارای بسیاری از خصایص منظومه‌های حماسی است و از این جهت باید در شمار آثار ملی نام برده شود. من این‌گونه منظومه‌های حماسی را که اتفاقاً در زبان فارسی نمونه‌های بسیاری مانند خاوران‌نامه و حمله‌ی حیدری باذل و حمله‌ی راجی و خداوند‌نامه‌ی صبا و اردیبهشت‌نامه‌ی سروش و جز این‌ها دارد منظومه‌ی حماسی دینی می‌نامم (صفا ۱۳۶۹: ۷۱).

می‌توان گفت دگرگونی شرایط سیاسی، اجتماعی و تاریخی زمینه‌های حماسه را تغییر داد، چنان‌که از میانه‌های سده پنجم هجری با روی کار آمدن حکومت‌های ترک تبار غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی و پس از آن تاثیرهای نامطلوب حمله‌ی مغول، سرایش حماسه‌های ملی در ایران ضعیف شد و حماسه‌های دینی و تاریخی رواج یافتند؛ برخی از میان رفتن غرور ملی، رواج بدبینی، ضعف اندیشه ملیت بر اساس سیاست‌های دینی و عقیدتی از اواخر قرن پنجم تا قرن هفتم را عامل رنگ باختن حماسه‌های ملی و متروک شدن آنها و رواج حماسه‌های مصنوع تاریخی و دینی بخصوص در دوره صفویه می‌دانند (رستگار فسایی، ۱۳۸۷: ۶). اما به نظر می‌رسد عوامل دیگری نیز در سرایش و گسترش حماسه‌های دینی دخیل بوده‌اند؛ از جمله می‌توان به نفوذ فردوسی و شاهنامه او در اندیشه شاعران بافضیلت دین‌باور از طرفی و افول حماسی‌های ملی از طرف دیگر اشاره کرد که گروهی از سراینندگان بر آن داشت تا به جنگ‌های صدر اسلام و پهلوانی‌های دلاور مردانی مانند حضرت امیر(ع)، حمزه بن عبدالمطلب و... توجه کنند و به تقلید از استاد توس، داستان‌های حماسی با مضامین دینی و آکنده از صور خیال پدید آورند (رزمجو، ۱۳۸۸: ۲۱۵-۲۱۶). به گونه‌ای که سرودن چنین منظومه‌هایی از روزگار نزدیک به فردوسی آغاز شده است و نزدیکی سرایش برخی از این حماسه‌ها به شاهنامه فردوسی، بسیار شگفت‌آور می‌نموده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۹: ۹۳)؛ متتبعاً مراتب در دوران صفویه به اوج خود رسید؛ به عبارتی، بعد از علی‌نامه و خاوران‌نامه دنباله حماسه‌سرایی دینی را باید در عصر صفوی جست و جو کرد، در این روزگار با رسمی شدن مذهب شیعه، نظم حماسه‌هایی در بیان مناقب، معجزات و پیروزی‌های پیامبر اسلام (ص) و امامان و بزرگان شیعه رواج یافت و روایت‌ها خواه تاریخی، خواه داستانی و خواه پهلوانی، رونقی به این منظومه‌ها می‌داد (صفا، ۱۳۶۱: ۱۳). به تعبیری در این دوران شرایط اجتماعی مناسبی برای سرایش چنین منظومه‌هایی فراهم شد و از آنجا که شاعر و نویسنده نیز

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۲۹

مانند هر شهروند دیگری در برابر مسائلی که اهمیت سیاسی و اجتماعی داشته است، واکنش خاص خود را نشان داده و در جریان‌ات زمان خود شرکت کرده‌اند (ولک و آستن واران، ۱۳۷۳: ۱۰۳)، توجه شاعران و سرایندگان شیعی به کردار پهلوانی شخصیت‌های دینی، موضوعی شگفت‌آور نمی‌تواند بود. روند سرودن منظومه‌هایی از این دست در دوره‌های بعد نیز ادامه و در قرن‌های ۱۱ تا ۱۴ هجری قمری حماسه‌های دینی فراوانی سروده می‌شود به گونه‌ای که در این دوران در منطقه اصفهان بیش از بیست مجموعه شعری، که گاهی دربردارنده ده‌ها هزار بیت هستند، شناسایی شده است.

۴. ویژگی‌های مشترک حماسه‌های دینی

بررسی حماسه‌های دینی نشان می‌دهد این متون از نظر شکل، ساختار کلی و زبان، متأثر از شاهنامه فردوسی هستند، تا بدان جا که گویا هیچ یک از این آثار، هویتی مستقلی از شاهنامه ندارند، به سخنی دیگر، الگوی اصلی و اساسی منظومه‌های حماسی، شاهنامه فردوسی است و سرایندگان حماسه‌های دینی، هیچ‌گاه نتوانسته‌اند برای خویش هویتی مجزا به دست آورند؛ مع الوصف با بررسی این گونه حماسی می‌توان ویژگی‌های مشترکی را در میان آنها برشمرد که در این جا به اهم آنها اشاره می‌شود:

۱. قهرمان و شخصیت اصلی در این حماسه‌ها، یکی از شخصیت‌های دینی برجسته و مورد احترام مسلمانان به ویژه ائمه شیعه (ع) است.
۲. حضور موجوداتی مانند پری، فرشته، دیو و جن در غالب این حماسه‌ها (رزمجو، ۱۳۸۸: ۲۷).
۳. زبان حماسی در بیشتر این گونه حماسه‌ها به دلیل اشراف نداشتن سراینده بر ویژگی‌های نوع ادبی حماسه و دستگاه‌های مختلف، ساخت‌مند نیست؛ به عبارتی قریحه و ذوق شخصی بر صنعت و نظام شاعرانه این نوع ادبی تفوق دارد.
۴. سرایندگان منظومه‌هایی از این دست فقط از وزن متداول حماسه بهره نمی‌برند، بلکه واژگان و ترکیبات، صحنه‌های رزم، ویژگی‌های پهلوانان و ... را نیز از حماسه ملّی برمی‌گیرند (صفا، ۱۳۶۱: ۵).
۷. واژگان دینی، عرفانی و ترکیبات عربی گوناگون در این گونه سروده‌ها بسیار دیده می‌شود.

۵. خوارق عادات در این حماسه‌ها، شامل معجزات و کرامات بزرگان دینی است که جانشین بسیاری از کارهای شگفت‌انگیز پهلوانان در حماسه ملی شده‌است.
۶. وقتی واژه‌های عرفانی در حماسه دینی کاربرد زیادی پیدا کند از ملموس و محسوس بودن زبان حماسی فاصله می‌گیرد و از زبان حماسی آن اثر کاسته می‌شود.
۷. درون مایه این حماسه‌ها، دفاع از درستی و راستی، ستودن صفات فاضله‌ی انسانی و اخلاقی و نکوهش صفات مذموم است.
۸. شاعر حماسه دینی، بسیاری از واقعیت‌های تاریخی را به مدد تخیل خویش، دست‌خوش دگرگونی می‌کند.

۵. آثار مورد بررسی

چنان‌که پیشتر اشاره شد قلمرو پژوهش حاضر، حماسه‌های دینی است که در فاصله قرن یازدهم تا چهاردهم هجری، قمری در حوزه جغرافیایی اصفهان (استان اصفهان فعلی) با بیش از بیست منظومه حماسی دینی سروده شده که بیشتر آن‌ها ناشناخته و به صورت نسخه‌های خطی هستند که می‌توان به :

۱. حقایق ناصری اثر میرزا ابوالقاسم بیدآبادی اصفهانی ۲- حمله‌ی حیدری اثر محمدحسن فقیر قهدریجانی اصفهانی ۳- روضه الاسرار اثر میرزا محمدعلی خان (سروش اصفهانی)
۴. روضه المومنین اثر زین العابدین متخلص به عابد اصفهانی ۵- زبده الاسرار اثر حاج میرزا حسن بن محمدباقر اصفهانی ملقب به صفی‌علیشاه ۶- شاهنامه حسینی اثر ملارضاشفای اصفهانی ۷- حمله مختاریه اثر محمدحسین شهرابی ارجستانی اصفهانی
۸. سراج الصدور اثر محمدحسن فقیر قهدریجانی اصفهانی ۹- غزوه خیبر اثر شیخ محمد حسن بن شیخ محمد رفیع رشتی اصفهانی ۱۰- فتح خیبر اثر ملارضا شفای اصفهانی ۱۱- مظفرنامه اثر محمدابراهیم ساغر اصفهانی ۱۲- مرثیه درواغعه کربلا اثر میرزا محمد نصرالله خان کسروی صبوری کاشانی ۱۳- معراج نامه اثر محمدعلی بن محمدحسین حسین آبادی اصفهانی
۱۴. یعسوب نامه اثر محمدحسن فقیر قهدریجانی اصفهانی ۱۵- بهجه المومنین اثر میرزا عبدالرحیم نائینی اصفهانی، اشاره کرد. از آنجا که بررسی، تحلیل و مقایسه همه آثار در قالب مقاله‌ای واحد امکان‌پذیر نیست، در این نوشتار به بررسی مختصات سه اثر حماسه دینی این

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۳۱

دوره که دربردارندهٔ بیشتر شاخصه‌ی حماسی است خواهیم پرداخت. آثار مورد بحث عبارتند از:

۱. **شهنشاه نامه:** یکی از حماسه‌های دینی اصفهان است، سرایندهٔ این منظومه سید جعفر اصفهانی، متخلص به صافی (صفاتی)، فرزند محمد امین حسینی مرعشی، وی در سال ۱۱۳۰ هـ.ق، در اصفهان متولد شد و با آذر بیگدلی معاصر بوده است. وی غزل‌سرایی توانا بوده و به شیوهٔ سعدی غزل می‌سروده است. صافی در سال ۱۲۱۹ درگذشت، از آثار وی می‌توان زبده الانساب و مثنوی گلشن خیال را نام برد. دیوانی مشتمل بر ۱۲۰۰۰ بیت باقی مانده است. گویا شاعر در اواخر عمر به فکر رستگاری افتاده است، برای این منظور معجزات و غزوات پیامبر اکرم (ص) و تاریخ زندگی و مبارزات حضرت علی (ع) را در بحر متقارب مثنی محذوف (مقصور) در یک حماسه دینی به نظم در آورده است. سال سرایش اثر، طبق سخن خود سراینده ۱۲۰۰ هـ.ق است و شاعر ده سال به نظم این مثنوی مشغول بوده و آن را به فتحعلی شاه قاجار تقدیم نموده است.

مطالب شهنشاه‌نامه شامل ازدواج امیرالمؤمنین، کشته شدن ولید، طلحه و عمرو به دست حضرت علی، داستان رزم خیبر و علم برگرفتن حیدر کرار و آمدن حارث به رزم با آن حضرت، کشته شدن مرحب، رحلت خیر البشر، رزم صفین، شکایت پیری و حسرت دوره شباب رامی شود می‌نویسد.

صافی نیز مانند دیگران کوشیده دست‌کم در ساختار (شکلی) منظومهٔ خویش از فردوسی پیروی کند، لکن این موضوع بیشتر به استفاده از واژگان فارسی، ادات تشبیه کهن و کاربرد حروف اضافه به شکل کهن منحصر شده است.

۲. **اردیبهشت نامه:** اثر میرزا محمد خان، فرزند قنبرعلی اصفهانی سده‌ی، متخلص به سروش اصفهانی، وی به سال ۱۲۲۸ هـ.ق، در سدهٔ (خمینی شهر) اصفهان به دنیا آمد او در مدح و منقبت ائمه ی اطهار (ع) شعر می‌سرود و چندین اثر در این باره از خود به یادگار گذاشته است. سروش پس از قآنی بزرگترین شاعر دربار بوده و به عنوان شمس‌الشعرا ملقب گشت؛ سرانجام در سال ۱۲۸۵ هـ.ق در تهران درگذشت و در قم به خاک سپرده شد. از آثار او می‌توان به دیوان اشعار، ترجمهٔ اشعار الف لیله و لیله، شمس‌المناقب و روضه الاسرار اشاره کرد.

اردیبهشت نامه را دربارهٔ تاریخ اسلام و زندگی پیامبر (ص) و امام علی (ع) در بحر متقارب مثنی محذوف (مقصور) و در ۹۲۱۹ بیت سروده است. اهم مطالب اردیبهشت‌نامه در پنج بخش

عبارتند: آفرینش نور محمدی(ص) پیش از خلقت جهان، زاده شدن عبدالمطلب و فرزندان او، میلاد حضرت رسول(ص) و... آخرین مطلبی که در این منظومه آمده نامه‌های پیامبر به پادشاهان روم و ایران است(رزمجو، ۱۳۸۸: ۲۳۰). مهمترین بخش کتاب، قسمت حماسی آن است که با جنگ بدر شروع می‌شود. مرحوم صفا معتقد است سرودش قصد داشته احوال پیامبر و خاندان وی را تا حضرت صاحب‌الزمان منظوم نماید که مجال نیافته و این اثر تا قسمتی از زندگی پیامبر(ص) را دربرمی‌گیرد(صفا، ۱۳۸۷: ۳۸۹). سرودش در این منظومه (اردیبهشت نامه) به خداوند نامه فتحعلی‌خان صبا نظر داشته است و مطالب آن را از نیمه اول جلد دوم «حیات القلوب» علامه مجلسی اقتباس نموده است. می‌توان گفت مهمترین ویژگی این منظومه دستگاه واژگانی است که شاعر کوشیده است حتی‌المقدور از واژگان فارسی بهره‌گیرد.

۳. مقامات حسینی: اثر محمداکبر اصفهانی قائمی مشهور به منشی بمرودی، فرزند غلامرضا، در قرن ۱۲ هجری است، پدرش ابتدا ساکن هرات بود، سپس به اصفهان مهاجرت کرد و محمداکبر در اصفهان متولد شد و پرورش یافت. محمد اکبر منشی پس از آن که احمدشاه درانی خراسان را فتح کرد و با شاهرخ رضا قلی بن نادر شاه افشار (۱۱۶۱ - ۱۲۱۰) ملاطفت و مهربانی نمود، سرودن مقامات حسینی را در مرثیه حضرت سیدالشهداء و واقعه کربلا آغاز کرد؛ او در ابتدای این منظومه، احمد شاه را ستوده و در ذیل آن به معامله او با شاهرخ اشاره کرده است؛ منظومه مذکور را در بحر متقارب مثنی محذوف (مقصور) با موضوع حوادث کربلا و شرح دلاوری‌ها و جنگ آوری‌های یاران امام حسین(ع) تا را تا کشته شدن مسلم بن عوسجه ادامه یافته است لکن به نظر می‌رسد منشی موفق نشده آن را به پایان برساند و شاعر دیگری به نام «مذنب بمرودی» بقیه آن را سروده است؛ طبق نسخه موجود در کتابخانه مجلس که به سال ۱۳۰۹ ه.ق نگارش یافته است، این تتمه نیز پس از شروع داستان به میدان رفتن سید الشهداء (ع)، ناتمام مانده است.

۱.۵ ویژگی‌های دستگاه زبانی آثار

۱.۱.۵ ویژگی‌های آوایی و عروضی

۱.۱.۱.۵ وزن

نخستین موضوع دستگاه عروضی و آوایی منظومه‌های مورد بحث، وزن عروضی آن هاست. وزن هر سه اثر مانند اغلب منظومه‌های حماسی پس از شاهنامه، بحر متقارب مثنی‌مقصور/ محذوف «فعولن، فعولن، فعولن، فعول» است

اردیبهشت نامه:

ابر پاک یزدان فراوان سپاس	که ما را ز اهریمنان داشت پاس
برون از سگالیدن و جستجوست	هر آنچه خرد در سگالد نه اوست
گمان را سوی هستیش نیست راه	خردها در این عاجزند و تباه

شهنشاه نامه:

به نام خداوند بالا و پست	خدایی که جاوید بوداست و هست
به نامی که این نامه نامی ازوست	به هر نا تمامی تمامی ازوست
برو جمله اندیشه‌ها آشکار	ولی خود ز اندیشه‌ها برکنار

مقامات حسینی:

اگر بسمله تاج عنوان نبود	مطالب نگاریدن آسان نبود
قلم را اگر از رگ گل کنی	ترنم گر از نای بلبل کنی
که بی آنکه نام خداوندگار	به سرلوح عنوان شود آشکار

خانلری معتقد است، وزن عنصری نیست که از سر تقنین برگزیده شود، بلکه عنصری است که با دیگر خصایص زبان ارتباط دارد (ناتل خانلری، ۱۳۸۶: ۳۷). این وزن با توجه به ساختار هجایی خاص آن، بهترین وزن برای آفرینش شعر حماسی است زیرا

در بحر متقارب سالم هم نسبت هجاهای کوتاه به بلند چهار به هشت است و در «مقصور» که فردوسی بیش از «محذوف» بدان توجه داشته است، این نسبت، چهار به هفت است که در هر دو صورت تعداد هجاهای بلند از کوتاه بیشتر است؛ به همین دلیل

این وزن با صلابت و رزانت خاص، مناسب محتوای حماسی است (شهبازی و مهدی ملک‌نابت، ۱۳۹۱:۱۴۹).

به هر روی، حماسه‌های مذکور نیز کوشیده‌اند سنت رایج وزن حماسی را حفظ کنند. نکته درخور توجه اینکه کوشش سرایندگان مذکور برای حفظ وزن «قاعده‌کاهی‌های آوایی» مختلفی را پدید آورده است، از جمله:

۲.۱.۱.۵ الف اطلاق یا اشباع

الف زایدی که در پایان اسم، فعل یا حرف می‌آید و مهمترین کارکردش جنبهٔ موسیقایی است (رضایی جمکرانی و محمد فولادی، ۱۳۸۹:۱۶۲). البته الف اطلاق در بیشتر موارد برای تکمیل وزن به کار گرفته می‌شود؛ چه بسا در تناسب با دیگر عناصر آوایی به القای محتوای متن نیز کمک کند؛ لکن ر این آثار با توجه به سبک دوره که چنین کاربردی رایج نیست، همچنین تکرار آن که از منظر مختصات سبک‌شناختی حائز اهمیت است، چنین کاربردی درخور توجه است:

گروهی کماندار و شیراوژنا به پیکان شکافنده ی آهنا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۴)

گنه کار کانرا گنه بخشدا به شب روشنایی ز مه بخشدا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲)

چو جبریل را دید اهریمننا بلرزید مانند بیدش تنا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۷۱)

چو دیدند یاران پیغمبرا که بردندشان تاختن بر سرا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۱)

بن موزه بر پهلوی توسنا بیفشرد چون گاز بر آهنا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۲)

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۳۵

۳.۱.۱.۵ حذف بخشی از ساختار آوایی به منظور حفظ وزن

ز سوی خدای جهان لشکرند که جان بداندیش ما بشکرند

(اردیبهشت نامه صفحه ۳۰)

نپذیرفت گفتار آن نیکخواه ز بس خبث طینت نیامد براه

(شهنشاه نامه صفحه ۸۱)

۴.۱.۱.۵ افزودن بخشی به ساختار آوایی به منظور حفظ وزن

بشد جابر آن پور عبدالله‌ها که از این کند خواجه را آگه‌ها

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۵)

یلاد سنان کاکل شاه‌مار سنان بند از تسمه اژدهار

(مقامات حسینی: صفحه ۵۷)

۵.۱.۱.۵ «الف» در آغاز واژگان برای حفظ وزن یا استفاده از شکل کهن واژه

مخور غم که خواندند افرشتگان کنون حمزه را مهتر کشتگان

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۸)

ابر پاک یزدان فراوان سپاس که ما را ز اهریمنان داشت پاس

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲)

سپس گفت عتبه ابا آن گروه که هستید گر رستگاری پژوه

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۶۹)

ابا جنگجویان دلیری کنید بکوشید و در جنگ شیری کنید

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۴)

ابر دشمنان بادتان دسترس کُشید و مبخشید برهیچ کس

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۴)

ابر دشمنان باد پیروزیت یکی زخم شمشیر امروزیست

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۰۳)

۶.۱.۱.۵ دگرگونی و کاهش در ساختار آوایی

دره گشت آکنده از نره دیو نشست به دل همرهان را نهیو

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۱۱)

بگفت آری ار با منت مطلبیست طلب کن کزین به، دگر وقت نیست

(شهنشاه نامه صفحه ۸۰)

۲.۱.۵ دستگاه واژگانی

۱.۲.۱.۵ واژگان و القای فضای حماسی

از جمله حوزه‌های درخور توجه متون حماسی، حوزهٔ واژگانی آن‌ها است. یکی از مختصات دستگاه واژگانی حماسه، کاربرد واژگان و ترکیباتی است که به انحاء مختلف فضای حماسی، نبرد، جنگاوری، دلاوری و ... القاء کنند؛ ترکیباتی مانند جنگاور، گردنکش، سرکش، همورد، رزم آزمای، کمند افکن، عنان پیچ، برگستوان، دوال کمر و... علاوه بر اینکه براساس قواعد نوع ادبی حماسی، عناصر مختلف آن از جمله واژگان باید بر مدلول‌های حسی و عینی دلالت کنند و تا حد امکان از امور انتزاعی پرهیزند؛ از این رو، واژگان حماسه اطلاعات زیادی دربارهٔ شکل، اندازه و رنگ پدیده‌ها ارائه می‌دهند. همچنین ادراک تصویری و بصری ما را تقویت می‌کنند و تصاویر زنده‌ای در ذهن ما ایجاد می‌کنند (فضیلت، ۱۳۷۹: ۳۶۳).

بکشت و بیست و یخست و فکند به شمشیر و گرز و کمان و کمند

(مقامات حسینی: صفحه ۵۲)

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۳۷

بپیچید برخودچه پیچان کمند به کین پدر چین بر ابرو فکند

(مقامات حسینی: صفحه ۴۹)

بکوشیم مردانه با یکدگر بگیریم هر یک دوال کمر

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۱)

ز کوبیدن گرزهای گران شد آن دشت بازار آهنگران

(شهنشاه نامه: صفحه ۱۳۰)

۲.۲.۱.۵ پرهیز از واژگان بیگانه

ویژگی دیگر دستگاه واژگانی حماسه، پرهیز از به کارگیری واژگان بیگانه با زبان حماسه است؛ از آن جا که اساس حماسه تکوین ملیت است باید از هر عنصر بیگانه دوری کند؛ به همین خاطر شاعر حماسه‌سرا باید بکوشد از هر مؤلفه‌ای که شائبه دیگری دارد، دوری کند. طبعاً نمی‌توان با زبان دیگران بر هویت ملی خویش صحه گذارد؛ این قاعده‌ای برای تمام متون حماسی است؛ به سخن دیگر؛ به کار نگرفتن زبان دیگران در متون حماسی و تکیه بر عناصر زبانی قوم صاحب حماسه، از لوازم متن حماسی و یکی از معیارهای سنجش آن باید به‌شمار رود. می‌توان گفت یکی از عناصر مهمی که باعث تضعیف و تنزل بسیاری از متون حماسی شده، بی‌توجهی به همین مؤلفه است.

۳.۲.۱.۵ واژگان عربی

از آنجا که معیار کاربرد واژگان غیر فارسی در دستگاه واژگانی متون حماسی ما، استفاده از کلمات عربی است، بررسی این سه اثر حماسی نشان می‌دهد کاربرد لغات عربی در اردیبهشت‌نامه و شهنشاه نامه بسیار اندک است؛ به تعبیری سراینده‌گان این دو منظومه از کاربرد واژگان غیر فارسی تا حد امکان خودداری کرده‌اند، اما در مقامات حسینی بسامد لغت عربی بسیار زیاد است، به گونه‌ای که می‌توان گفت کمتر بیتی عاری از لغات و ترکیبات عربی است یا حتی در برخی ابیات واژگان فارسی چندان بروز و ظهوری ندارند:

به امر عبید شقاوت نظام پدید آمد آن نطفه احتلام

(مقامات حسینی: صفحه ۱۵)

- به هر سر که شمشیرش آمد فرود عدم بود آینه دار وجود
(مقامات حسینی: صفحه ۲۱)
- نبد زیر این قبه ی اخضری چو او در فنون سپاهیگری
(مقامات حسینی صفحه ۵۰)
- تن و تیغ پس برق و خرمن شدند به زعم محاسب سر و تن شدند
(مقامات حسینی: صفحه ۵۹)
- یگانه یلی از صف چاکران مسلح مکمل کران تا کران
(مقامات حسینی: صفحه ۵۹)
- یلان همچو شمشیر خود در غلاف نشستند در مندل اعتکاف
(مقامات حسینی: صفحه ۸۷)
- بیفکند تا بر زمین نقش بست علی الفور بر پشت مرکب نشست
(مقامات حسینی: صفحه ۶۷)
- در آخر که مجروح و مقروح شد از آن لشکری باز بی روح شد
(مقامات حسینی: صفحه ۵۸)
- به بحر هزیمت چه پران نهنگ چه گردید صادر چه تیر از خدنگ
(مقامات حسینی: صفحه ۷۰)
- کمانش به بازو چه نصف النهار چه قوس و قزح پر ز نقش و نگار
(مقامات حسینی: صفحه ۸۱)

در حماسه های اردیبهشت نامه و شهنشاہ نامه بسامد لغات عربی بسیار کم است حتی می توان گفت از واژگان سره پارسی به خوبی بهره‌وری کرده اند که موقع خواندن همان ابیات شاهنامه ی فردوسی در ذهن نقش می بندد و از ترکیبات خاص شعر غنایی و دور از ذهن به‌ندرت در این دو اثر دیده می شود اما در حماسه ی مقامات حسینی کاربرد لغات عربی بسیار

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۳۹

زیاد است و ترکیبات خاص شعر غنایی هم با ترکیبات زبان حماسی در هم آمیخته است. بنابراین گاهی خواننده با اینکه دارد یک اثر حماسی را می‌خواند در فضای شعر غنایی قرار می‌گیرد.

۴.۲.۱.۵ صفت هنری

عبارت است از صفات و ویژگی‌های شیء به جای آن یا همراه آن. در بلاغت فارسی صفت هنری غالباً با جایگزینی صفت به جای موصوف بیشتر جنبه بلاغی دارد زیرا چنین ساختارهایی علاوه بر اطلاع‌رسانی، ایجاز لازم را نیز به دنبال دارد. چنین مختصه‌ای در شاهنامه فردوسی نیز بسیار به چشم می‌خورد: (حمیدیان، ۱۳۷۲: ۴۳۶). نمونه‌هایی از چنین کاربردهایی که به صفت‌های هومری نیز معروف‌اند در مقامات حسینی دیده می‌شود:

بر اسبی خروشان چه جوشن غضب چه نارسقر تند ذات اللهب

(مقامات حسینی: صفحه ۱۳)

صراحی کفل، کور سم دم علم گل لاله گوش و غزاله قلم

(مقامات حسینی: صفحه ۴۸)

۵.۲.۱.۵ درهم آمیختن واژگان غنایی و حماسی

یکی از ویژگی‌هایی که شاعر حماسه‌سرا باید بسیار بدان اهتمام ورزد، پرهیز از مؤلفه‌هایی است که در بردارنده مفاهیم غنایی است یا موضوعات غنایی را القاء می‌کند، چنین ساختارهایی را می‌توان در دستگاه‌های مختلف متن حماسه ملاحظه کرد، لیکن دستگاه بلاغی به ویژه تشبیهات و استعارات و دستگاه واژگانی، محملهایی هستند که عبور از مرز حماسه به تمهیدات غنایی در آن‌ها بیشتر به چشم می‌خورد؛ از قضا یکی از عللی که بسیاری از حماسه‌ها از جمله حماسه‌های دینی از آن غافل بوده‌اند، همین موضوع، یعنی پرهیز از تمهیدات غنایی در حماسه بوده است. در میان آثار مورد بحث، اردیبهشت‌نامه و شهنشاه‌نامه کوشیده‌اند از ساختارهای غنایی پرهیز کنند در حالی که در جای جای مقامات حسینی، به خصوص در ساختارهای واژگانی، ترکیبات غنایی دیده می‌شود:

۱۴۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

چه در رزم میدان چه در ترک تاز از آن داشت ترک فلک عز و ناز

(مقامات حسینی: صفحه ۶۳)

به عشق شکن های گیسوی یار به امید ایمای ابروی یار

(مقامات حسینی صفحه ۵۲)

به زیرش یکی رخس حوری شیم مبارک جبین و همایون قدم
ز بس بود آن باره نازک خرام تو گفتی که از ناز دارد لگام

(مقامات حسین: صفحه ۶۶)

سر اولیا شاه مردان علی جگرکا شرک خفی و جلی

(شهنشاه نامه: صفحه ۷۹)

۶.۲.۱.۵ تأثیرپذیری از حوزه واژگانی شاهنامه فردوسی

یکی دیگر از ویژگی‌هایی که در ساختار واژگانی حماسه‌های مورد بحث درخور توجه است، به کارگیری ساختارهای واژگانی یا کاربردهایی است که در شاهنامه فردوسی بسیار دیده می‌شود، واژگانی که با شنیدنشان یاد شاهنامه فردوسی می‌افتیم؛ کلماتی که دکتر شمیسا با عنوان لغات خاص شاهنامه از آنها یاد کرده است (شمیسا، ۱۳۹۶: ۶۸۷). از حوزه واژگانی فردوسی انتخاب شده‌اند که در این منظومه‌ها، واژگانی از این دست دیده می‌شود:

به هر سو باره برانگیختی هم آوردش از پیش بگریختی
بیامد به پشت درختی نشست یکی خشت پولاد او را به دست

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۳)

چو بشنید مانند آذرگشسب فرو آمد از کوهه پی کرد اسب

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۰۴)

سنانی که آن شه به فتراک داشت مگر خوی ماران ضحاک داشت

(مقامات حسینی: صفحه ۸۸)

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۴۱

کمند افکن و ناوک انداز شد گهی تیغ زن گه سنان باز شد

(مقامات حسینی: صفحه ۵۲)

بن موزه بر پهلوی توسنا بیفشرد چون گاز بر آهنا

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۲)

۳.۱.۵ دستگاه نحوی

دستگاه نحوی متن حماسی نیز باید از هر عنصر ابهام‌ساز به دور باشد. چنین ساختاری بر اساس جملات کوتاه و افعال پیشوندی و بسیط که خود از عوامل آفرینندهٔ ایجاز در زبان حماسی است، بنا شده است. به سخن دیگر در ساختارهای حماسی جملات مرکب یا چند لایه یا افعال مرکب کمتر دیده می‌شود؛ همچنین قاعده‌گاهی‌های نحوی که به گونه‌ای انسجام متن را مبهم کرده و مخاطب را در دریافت معنای متن دچار مشکل کند، بسیار اندک است، زیرا اصل نوع ادبی به انتقال بدون ابهام متن استوار است. متون مورد بررسی ما در این پژوهش، همگی دستگاه نحوی بسیار ساده و قابل فهمی دارند، در آنها بیتی دیده نمی‌شود که اختلال در فهم آن، از ساختار نحوی نشأت گرفته باشد. لکن برخی مختصات نحوی متأثر از شاهنامه فردوسی در این حماسه‌ها دیده می‌شود از جمله کاربرد «مر - را»، «به - اندرون»، «کجا به معنای که»

که دیدی که عمرو از سر نقض رای نیاورد مر عهد خود را به جای

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۱)

که برگو به یاران خود هر که هست بشد کاروان مر شما را از دست

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۶۵)

به چنگ اندرون شمع الماس رنگ به خدمت نبی را کمر بسته تنگ

(شهنشاه نامه: صفحه ۵۰)

کجا روز آدینه اندر رسید فرستاد کس پور حرب پلید

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۹)

بهپیش اندرون حمزه شیدفش ز پس شیرمردان شمشیرکش

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۴)

کاربرد یا نگارش «چو» به صورت «چه»:

به بحر هزیمت چه پران نهنگ چه گردید صادر چه تیر از خدنگ

(مقامات حسینی: صفحه ۷۰)

کمانش به بازو چه نصف النهار چه قوس و قرح پرز نقش و نگار

(مقامات حسینی: صفحه ۸۱)

کاربرد افعال کهن:

زمین را به خونش چو آغاردم ز خونش یکی قطره بگساردم

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۰۶)

حاصل سخن اینکه آنچه در دستگاه زبانی این سروده‌ها برجسته است، تأثیرپذیری آنها از شاهنامه فردوسی است به گونه ای که می‌توان گفت شهنشاه نامه و اردیبهشت‌نامه مانند بسیاری از حماسه‌های پس از فردوسی در به کارگیری زبان حماسی، مقلد فردوسی بوده‌اند و حتی بسیاری از آنان چنان مسحور و مقهور کار فردوسی بوده‌اند که مقتضیات و شرایط زمانی زبان خود را دانسته یا نادانسته فراموش کرده‌اند و بسیاری از مختصات زبانی فردوسی را که اغلب هنجارهای زبانی و ادبی عصر فردوسی بوده‌اند، عیناً در آثارشان به کار برده‌اند. (حمیدیان، ۱۳۷۲: ۴۳۴) البته تنها به استفاده از هنجارهای زبانی عصر فردوسی بسنده نکرده‌اند و در موارد بسیاری مفردات، ترکیبات و جمله‌واره‌های فردوسی را نیز عیناً در آثارشان به کار برده‌اند توجه به زبان فردوسی به عنوان زبان پیش فرض شاعران این دوره تا بدان جاست که به نظر می‌رسد از سبک دوره خویش دور شده‌اند. البته این ویژگی در مقامات حسینی چندان مشهود نیست، به سخن دیگر، می‌توان گفت ویژگی‌های سبکی دوره، در مقامات حسینی به مراتب بیشتر از آن دو اثر رعایت گردیده است.

۲.۵ ویژگی‌های دستگاه بلاغی

همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم برای سنجش انسجام ساختاری یک نوع ادبی، طبعاً ویژگی‌های دستگاه‌های گوناگون آن نوع ادبی و چگونگی پیوند آنها را با یکدیگر بررسی می‌کنیم. روشن است که یکی از این دستگاه‌ها، دستگاه بلاغی است. در نوع ادبی حماسه، چگونگی روایت و انتقال آن به خواننده و مخاطب بر هر چیز دیگری غلبه دارد. در این نوع ادبی باید از هر ساختاری که چگونگی روایت را پیچیده می‌کند، پرهیز شود. به عبارت دیگر، شاعر باید از همه چیزهایی که موجب پیچیدگی حماسه و در نتیجه مختل شدن پیگیری روایت از جانب خواننده و به تأخیر افتادن معنا می‌شود دوری جوید، مثلاً ساختارهای بلاغی پیچیده مانند تشبیهات مرکب و گسترده‌ای که پیداکردن وجوه شبه آنها به تأمل فراوان نیاز دارد یا استعاره‌های چندلایه، شایسته حماسه نیست، زیرا وجود ساختارهای هنری (به‌ویژه ساختارهای آگاهانه مصنوع) باعث می‌شود، توجه مخاطب به کشف روابط تودرتوی بلاغی و هنری معطوف شود و بیش از آنکه بر پیگیری طبیعی روایت حماسی متمرکز شود، در پی کشف هنرهای ادبی باشد. بنابراین، در این نوع ادبی، شاعر متبحر در پی آن است که حماسه را اسیر ساختارهای بلاغی پیچیده نکند. برای نیل به چنین مقصودی، شاعر حماسه‌سرا باید دستگاه بلاغی‌ای را به کار گیرد که با اجزای دیگر حماسه متناسب باشد. چنانکه گفته شد (رضایی جمکرانی، ۱۳۹۸: ۲۵۲-۲۵۳). لذا هر یک از اجزای اصلی دستگاه بلاغی باید با توجه به چنین ملاحظات نقد و تحلیل شود. در این جا تشبیه، استعاره، استعاره مکنیه و کنایه که شاکله دستگاه بلاغی را تشکیل می‌دهند به همراه برخی مؤلفه‌های دیگر این دستگاه، در حماسه‌های مورد نظر، تحلیل و نقد می‌شود.

۱.۲.۵ تشبیه

یکی از عناصر ادبی دستگاه بلاغی حماسی تشبیه است؛ همان‌طور که اشاره شد دستگاه بلاغی حماسه مانند دستگاه زبانی، نباید در بردارنده اجزایی باشد که موجب ابهام یا پیچیدگی متن شود، از این رو شاعر در ساختار بلاغی نباید از تشبیهات پیچیده، مرکب یا هنری استفاده کند که تمام اهتمام خواننده مصروف دریافت آن شود، بلکه باید تشبیهات حماسه در عین برخورداری از هنر شاعری، از روشنی و وضوح برخوردار باشند (رضایی، ۱۳۹۶: ۲۱۸-۲۱۹) از این رو، به نظر می‌رسد از میان انواع تشبیه، تشبیهات مفصل عینی به عینی که از عناصر طبیعی هستند و از طرفی فهم‌شان آسان، در متن حماسی بیاید، نکته دیگر در دستگاه بلاغی

حماسه، کاربرد تشبیهات حماسی است؛ یکی از معانی تشبیهات حماسی این است که اجزای تشبیه یعنی مشبّه، مشبّه‌به و وجه شبه از عناصر حماسی باشد، یعنی اجزایی که یا از وسایل رزم و جنگ‌اند یا بر عظمت و شکوه، دلالت می‌کنند (همان، ۲۲۳).

بررسی ساختار تشبیهات حماسه‌های سه‌گانه نشان می‌دهد که ساختار تشبیهات این آثار اغلب متضاد با مختصات حماسه است؛ به عبارتی، سراینده‌گان هیچ یک از لوازم تشبیهات حماسی را رعایت نکرده‌اند؛ می‌توان گفت ساختار تشبیهات حماسه‌های دینی، بیش از آن‌که جنبه‌های حماسی را القاء کنند، جنبه‌های غنایی را نشان می‌دهند:

یکایک زره پوش و ابلق سوار چه نظاره از دیده‌ی اشکبار
بخون خاره‌گی جملگی دشنه‌سان چه مژگان به پیش نظر صف زنان

(مقامات حسینی: صفحه ۱۷)

به هر سر که شمشیر او می‌رسید چه زاغی به اوج هوا می‌پرید

(مقامات حسینی: صفحه ۳۸)

سهامش زر افشان آب طلا چه سرپنجه‌ی خور وقت ضحی

(مقامات حسینی: صفحه ۵۷)

ز پیکان هوا چون به نیشان تگرگ کمان ابر و باران آن ابر، مرگ

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۷)

صهیل ستوران به چرخ و سهیل همی زفت رفتند تازان چو سیل

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۲)

البته در برخی موارد می‌توان ساختارهای تشبیهی را تا حدودی متناسب با حماسه دانست:

به تیر خلیده ز پا تا به سر تو گفتی که رخشش برآورده پر

(مقامات حسینی: صفحه ۷۵)

به بند کمر تیغ‌ها استوار به کف نیزه چون آتش شعله بار

(شهنشاه نامه: صفحه ۷۷)

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۴۵

اجل با سرنیزه انباز شد نهنگ بلا را دهن باز شد

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۲۷۰)

شاید تنها ویژگی‌ای که در تشبیهات این آثار از منظر تناسب با نوع حماسه رعایت شده، جنبه عینی و وضوح تشبیهات است.

۲.۲.۵ استعاره

اقتضای حماسه این است که شاعر ساختارهای استعاری کمی به کار گیرد، یا از استعاره‌هایی استفاده کند که بسیار ساده و زودیاب باشند، استعاراتی که هم شکوه حماسی را نشان دهند و هم در روند طبیعی متن دریافت شوند، بدون اینکه در نحوه روایت، مکث و کندی به وجود آورند. شاید همین امر موجب می‌شود استعارات حماسه‌های اصیل مانند شاهنامه تنوع چندانی نداشته باشند، یا اینکه استعارات به کار رفته در آن تکراری باشد (رضایی جمرانی، ۱۳۹۸: ۲۵۳). بررسی ساختارهای استعاره آثار مذکور نشان می‌دهد اردیبهشت‌نامه و شهنشاه‌نامه استعاراتی را به کار برده‌اند که در متون حماسی‌ای مانند شاهنامه رایج است، به عبارتی، استعارات تکراری که اساس ساختار استعاری متون حماسی را تشکیل می‌دهند:

در مبارزه حضرت علی(ع) با ضراز:

چو روباه از پیش شیر ژیان بتایید و برتافت دردم عنان

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۸۴)

و در جنگ آن حضرت با طلحه و زبیر: انسانی و مطالعات فرهنگی
پراز ازدها گشت گردون ز گرد پراز شیر غرنده هامون ز مرد

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۲۷۰)

وقتی سراقه بن مالک از سپاه کفر به میدان می‌آید:

پیامبر بدانست که اهریمن است که یزدان بخشنده را دشمن است

(اردیبهشت‌نامه: صفحه ۱۷۱)

که دیوان بر آهنگ یاران من بدان جایگه گشته اند انجمن

چو آمد به نزدیک آن دیو لاج بر آن شیر مردان با یال و شاخ

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۱۱)

اما در مقامات حسینی با استعاراتی مواجه می‌شویم که اولاً در متون حماسی چندان جایگاهی ندارند، دیگر این که چنین ساختارهایی با توجه به مشبه و مشبه‌به که ژرف ساخت آن‌ها را تشکیل داده، متناسب نوع ادبی غنایی‌اند:

شد از وصف کیفیتش خامه مست بیفتاد از کف برون شد ز دست

(مقامات حسینی: صفحه ۴۸)

ز بس از عطش زرد شد روی او گل جعفری سر زرد از موی او

(مقامات حسینی: صفحه ۷۰)

وقتی امام انگشتر را برای رفع تشنگی در دهان علی اکبر می‌گذارد:

به دست مبارک امام زمان نهادش به عز و شرف در دهان

عقیقش چه شد ز آن نگین آبدار به گلزار او شد خزان نوبهار

(مقامات حسینی: صفحه ۹۹)

۳.۲.۵ کنایه

کنایه یکی دیگر از صور بلاغی پر کاربرد در شعر حماسی است به گونه‌ای که می‌توان متون حماسی از جمله شاهنامه فردوسی را گنجینه‌ای از کنایات دانست (شمیسا، ۱۳۹۶: ۷۲۸). به نظر می‌رسد کنایه علاوه بر جنبه معنایی که بسیار مورد توجه گوینده است، از عناصر ایجاز در کلام است و همانطور که اشاره شد از جمله اصول متون حماسی ایجاز کلام است، لذا کاربرد کنایات بی‌شمار در متون حماسی با توجه به همین اصل است. نکته در خور تأمل اینکه شاعر حماسه‌سرا باید دقت داشته باشد که کنایات متن حماسی باید از گونه قریب یا ایما باشد، یعنی وسائط معنای اول و دوم اندک و آشکار باشد (شمیسا، ۱۳۹۳: ۲۸۶)؛ از آنجا که اصل اساسی حماسه بر انتقال دور از ابهام معنا است، کنایات غریب و دور که دریافت معنا را به تأخیر می‌اندازند، متناسب این نوع ادبی نیستند.

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۴۷

می‌توان گفت ساختارهای کنایی حماسه‌های موردبررسی، از نوع قریب و زود فهم هستند، هم‌چنین کنایاتی که در شهنشاه‌نامه و اردیبهشت‌نامه به کار رفته‌اند، به کنایات شاهنامه نزدیک‌ترند:

خروشید کای مرد جنگ آزمای هم آوردت آمد نگه دار پای

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۴۹)

رسول خدا خواجه ی سرفراز به گردون برآورده دست نیاز

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۸۲)

چو کوه احد باردارم به پشت ز کردار ناخوب و خوی درشت
چو دامان خواجه است در دست من فرو گیرد این بار از پشت من

(اردیبهشت‌نامه: صفحه ۱۸۲)

من اندر رکاب امام زمان زدم دامن جانِ جان بر میان

(مقامات حسینی: صفحه ۵۰)

سروشان دیگر پسِ پشتان دوان دشمنان باد در مشتشان

(اردیبهشت‌نامه: صفحه ۱۸۵)

۴.۲.۵ اغراق و مبالغه

اگر اغراق را به عنوان مؤلفه ادبی مجزایی در کنار سایر مؤلفه‌های ادبی در نظر بگیریم، می‌توان گفت عنصر اغراق از عناصر محوری تمام حماسه‌های ملی، تاریخی و دینی محسوب می‌شود و به گونه‌ای جزو ذات حماسه است. در حماسه‌های سه‌گانه مورد بررسی، ابیات فراوانی دیده می‌شود که پایه آن‌ها بر اغراق نهاده شده است:

غریو هیونان و بانک درای ز روی زمین گشته گردون‌گرای

(اردیبهشت‌نامه: صفحه ۱۷۰)

نشسته همه کاردانان روم که آهن به اندیشه کردند موم

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۲۲)

درباره حضرت علی(ع):

ز مغرب برون آور آفتاب رهاننده کشتی نوح از آب

(شهنشاه نامه: صفحه ۹)

به دریا رسید از تف شمع تاب به کوه، سنگ آهن شد آهن آب

(شهنشاه نامه: صفحه ۲۷۰)

نمودی به گردون چه پشت کمان فلک خواستی از عطارد امان

(مقامات حسینی: صفحه ۴۸)

دو بودند لیکن گه کارزار چه الف و الف هر یکی شان هزار

(مقامات حسینی: صفحه ۷۴)

بخار نفس بس به گردون رسید ز نو آسمان دگر شد پدید

(مقامات حسینی: صفحه ۷۹)

ز بس کرد شمشیر او صفدری اجل گشت بر جان به نوعی جری

که بی حرکت تیغ و تیر و سنان شدی خود به خود روح از تن روان

(مقامات حسینی: صفحه ۸۱)

به رزمی که میدان ز عباس بود خور اندر فلک مور در طاس بود

(مقامات حسینی: صفحه ۹۴)

برخی کاربرد مبالغه در حماسه‌های دینی را مناسب نمی‌دانند و معتقدند

این عنصر زیباشناختی، در این حماسه‌ها خوش نیفتاده است زیرا با سرشت اعتقادی این حماسه‌ها مغایر است، زیرا در صورت مبالغه، ایرادی به جنبه اعتقادی این حماسه‌ها که راست انگاشته می‌شوند، وارد می‌شود و کذب تلقی می‌شود که بر بزرگان دین

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۴۹

بسته‌شده در صورت عدم مبالغه هم، حماسه از جوهر خود عاری می‌گردد
(حمیدیان، ۱۳۷۲: ۴۱۶).

باید توجه داشت اگر چنین تصویری داشته باشیم، اساس حماسه دینی با ابهام مواجه می‌شود زیرا اساس شعر بر تخیل است و مبنای تخیل در هر شکل اغراق و مبالغه؛ از طرفی نمی‌توان شعر را گزاره‌ای از نوع گزاره‌های حقیقی به حساب آورد که بخواهیم حقایق تاریخی را از آن به دست آوریم، کوتاه سخن این‌که مخاطب این گونه ادبی می‌داند با شعر مواجه است نه با امر تاریخی صرف، لذا انتظار ندارد حقایق یا اعتقادات خویش را از چنین متونی برگیرد.

۳.۵ دستگاه محتوایی و معنایی

دستگاه فکری حماسه دربردارنده نگرش و بینش سراینده، رشادت پهلوانان، حضور نیروهای ماورایی، خرق عادت، رجز خوانی و ... می‌شود. دستگاه فکر حماسه‌های مورد پژوهش ما، در عین اینکه بسیاری از ویژگی محتوایی نوع ادبی حماسه را دارا هستند، دارای مختصات ویژه‌ای هستند که موجب تمایز آن‌ها از دیگر انواع حماسه می‌شود؛ به عبارتی می‌توان گفت حماسه دینی شامل دو دسته ویژگی محتوایی هستند: الف) ویژگی خاص ب) ویژگی مشترک با حماسه ملی.

۱.۳.۵ ویژگی‌های خاص

۱.۱.۳.۵ بازتاب اعتقادات و باورهای دینی

می‌توان گفت مهمترین مختص محتوایی حماسه‌های دینی، بیان اعتقادات سراینده است، به سخنی دیگر، باید گفت اساس شکل‌گیری منظومه‌هایی از این دست بیان عقاید شاعر است؛ حماسه‌سرایان دینی از هر فرصتی بهره می‌گیرند تا ضمن بیان باورهای دینی خویش، جلوه‌هایی از این موضوعات را به تصویر بکشند؛ مثلاً در شهنشاه نامه می‌توان به نیرو و قدرت الهی در یاری حضرت علی (ع) اشاره کرد:

یدالله زان پیش با همگنان برآن حصن درتاخت از هرکران

(شهنشاه نامه : صفحه ۸۹)

۱۵۰ کهن نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

یکی نعره ز الله اکبر چنان که لرزید بر خود زمین و زمان

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۳)

چه پا در رکاب تکاور نهاد بروخواند روح القدس ان یکاد

(مقامات حسینی: صفحه ۹۵)

من اندر رکاب امام زمان زدم دامن جانِ جانِ بر میان

(مقامات حسینی: صفحه ۵۰)

یا سخنان امام حسین(ع) به حر:

به حکم خدا و به ارث پدر شهادت بود بهر من تاج سر

(مقامات حسینی: صفحه ۲۶)

بود از ازل بهر ما سرنوشت جزای شهادت کلید بهشت

(مقامات حسینی: صفحه ۲۶)

بکن جنگ با آن گروه سترگ به نیروی آن نام های بزرگ

که آموخته مر ترا کردگار برآور ز دیوان بی دین دمار

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۱۱)

کرامات پیامبر اکرم در جنگ خندق:

هویدا یکی گشته در کنده سنگ در او کارگر می نگردد کلنگ

پیمبر سوی کنده آمد نخست رخ پاک با آب روشن بشست

کفی در دهان ز آب روشن گرفت فرو ریخت بر روی سنگی شگفت

بزد بر سر سنگ زخم کلنگ درخشی برآمد از آن خاره سنگ

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۵)

ذوالفقار حضرت علی(ع):

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۵۱

فرد آمد از آسمان ذوالفقار بدو داد پیغمبر کردگار

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۵)

اعتقاد کفار به بت‌ها:

چو آمد به شهر اندرون با هراس همی گفت ما را هبل داشت پاس

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۵)

به دو سوی لشکر گه آراستند ز لات و هبل یآوری خواستند

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۷)

۲.۱.۳.۵ استفاده از مفاهیم آیات و روایات اسلامی

سرایندگان این حماسه‌ها به متون و شخصیت‌های دینی تعلق خاطر بی‌س عظیم داشته‌اند و مخاطبان خود را از منظر دین‌مداری، و محبان اهل بیت می‌نگریسته‌اند، از این رو در این گونه حماسی مکرراً آیات یا سخنان بزرگان دیده می‌شود:

بر آن کشتگان کرد مهتر نماز به مینو چمیدند با کام و ناز

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۷۳)

به بسته به سر پاره‌ی از قصب بر او بر نوشته بخط عرب

که نصر من الله و فتح قریب به خون یلان دست کرده خضیب

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۴)

برفتند تا خدمت شاه دین بگفتند سخن من الشاهدین

(مقامات حسینی: صفحه ۲۹)

کسی کان به وصفش رسول امین چنین گفت از گفت جان آفرین

که ضرب علی یوم خندق به است ز طاعات خلق از ابد تا الست

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۴)

۳.۱.۳.۵ خرق عادت

از آن‌جا که لازمه حماسه اولیه و طبیعی خوارق عادات است یعنی دامنه امر از حله عادت فراتر می‌رود (صفا، ۱۳۸۹: ۲۴۰) این ویژگی در سایر انواع حماسه از جمله حماسه‌های دینی نیز دیده می‌شود. در حماسه‌های دینی این رویدادهای غیر طبیعی و بیرون از نظام جهان هستی اعجاز و کرامت نام دارد، زیرا هر عملی که خارج از نظام طبیعی جهان انجام گیرد از رهگذر عقاید فراپیشری انسان دین‌مدار قابل توجیه است و آن را به راحتی قبول می‌کند:

فرود آمد از آسمان ذوالفقار بدو داد پیغمبر کردگار

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۵)

بزد بر سر سنگ زخم کلنگ درخشی برآمد از آن خاره سنگ
بفرمود خرم دل و شادکام بدیدم همه کاخ و ایوان شام
کلنگ دگر زد درخشی بجست بگفتا بدیدم کیان را نشست
چو زخم سیم زد درخشی جهید به روم اندران قصر قیصر بدید

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۹۵)

به هر سرکه تیغش رسیدی به دم شدی روح او عین دال عدم
ز بس از عطش زرد شد روی او گل جعفری سر زد از روی او

(مقامات حسینی: صفحه ۷۰)

۴.۱.۳.۵ حضور نیروهای غیبی

یکی دیگر از ویژگی‌های متون حماسی ارتباط با قوای متافیزیکی است، در حماسه‌های نخستین قهرمان یا از خدایان است یا نیمه خدایی یا به وسیله نیروهای فراپیشری یا غیبی با آسمانیان پیوند دارد (شمیسا، ۱۳۷۶: ۶۱-۶۲). در شاهنامه گاهی نیروهای غیبی از دیوان‌اند که قوای طبیعت رام آن‌ها است (صفا، ۱۳۸۹: ۲۴۶). لیکن در حماسه‌های دینی نیروهای ماورایی به صورت فرشتگان، عوامل طبیعی و اشیاء خاص ظهور می‌یابند، چنانکه در حماسه‌های پژوهش حاضر جبرئیل، باد، انگشتری سلیمان و ... نقش نیروهای غیبی و فراپیشری را ایفاء می‌کنند:

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۵۳

- یدالله زان پیش با همگنان برای حصن در تاخت از هر کران

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۹)

چو جبرئیل را دید اهریمن
بلرزید و افتاد از کف درفش
بلرزید مانند بیدش تن
همی روز آید به چشمش بنفش

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۷۱)

یا در اردیبهشت نامه از مدد نیروهای غیبی چنین می گوید:

فرستاد ایزد یکی بادخن
برانگیخت ابری ز بالای کوه
رباینده و تند و بنیاد کن
سروشان شتابان گروه ها گروه
زند سنگشان باد بر روی چشم
همی موج خیزد ز دریای خشم
بلا تاخت بر سر بناگاهشان
همی باد بر کند خرگاهشان

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۰۵)

پس انگشتر خاتم انبیا
به دست مبارک امام زمان
که باشد ز هر درد و رنجی شفا
نهادش به عز و شرف در دهان

(مقامات حسینی: صفحه ۹۹)

۵.۱.۳.۵ دعوت به دین

یکی از درون‌مایه‌های حماسه‌های دینی، جنبه‌ هدایت‌گری آن هاست؛ از این منظر حماسه‌های دینی مانند متون تعلیمی و اندرزی هستند، بنابراین با توجه به تعالیم دین اسلام که هدف از جنگیدن، ابتدا هدایت کفار بوده است، پهلوان دینی در ابتدای نبرد، افراد را به اسلام دعوت می‌کند. در شهنشاه نامه وقتی حضرت علی (ع) به جنگ با عمرو می‌رود، ابتدا او را به دین اسلام دعوت می‌کند:

بگفت آری ار با منت مطلبیست طلب کن کزین به، دگر وقت نیست
غضنفر بدو گفت که اینک نخست بیا و یکی با خود اندیشه کن
تمنای من از تو اسلام تست به رغم کجان راستی پیشه کن

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۸۰)

۶.۱.۳.۵ شهادت

در حماسه های ملی کشته شدن در راه آرمان های میهن پرستانه و ملی گرایانه برای پهلوان یک افتخار و غرور ملی به حساب می آید. در حماسه های دینی نیز کشته شدن و شهادت در راه اعتقادات و اعتلای دین، افتخار و مایه سرور است به گونه ای که شخصیت حماسی قبل از به میدان رفتن، آن مرگ با عزت را آرزو می کند؛ مثلاً در مقامات حسینی شهادت وهب را چنین توصیف می کند :

در آن تیرگی چون زد اسکندری بیفتاد رخش وی از صرصری
سعادت شدش خضر، سرچشمه یافت ز ظلمت سوی آب حیوان شتافت
به بال شهادت به نوعی پرید که از یک پرش تا به طوبی رسید
به خاک ره آل شیرخدا به مردانگی کرد جان را فدا

(مقامات حسینی: صفحه ۴۴)

قهرمان حماسه دینی با فداکردن جان، بهشت برین را از آن خود می کند؛ در اردیبهشت نامه بعد از شهادت حمزه، جبرئیل به پیامبر خبر می دهند:

فرود آمد از آسمان جبرئیل که ای بر تو نازان روان خلیل
منخور غم که خواندند فرشتگان کنون حمزه را مهتر کشتگان
به مینوی خرم خرامیده شد هژبر خداوند نامیده شد

(اردیبهشت نامه: صفحه ۱۸۸)

۷.۱.۳.۵ دعا کردن

از دیگر ویژگی‌های حماسی‌های حماسه‌های دینی بسیار برجسته و پررنگ است، دعا کردن برای شخصیت حماسی، پیش از ورود به میدان کارزار است؛ بزرگان دینی برای او دعا می‌کنند و از خداوند می‌خواهند که او را یاری کند تا در جنگ پیروز گردد؛ نمونه‌ای از این دست دعای پیامبر (ص) برای علی (ع) در مبارزه با عمرو بن عبدود است:

رسول خدا خواجه سرفراز	به گردون برآورده دست نیاز
که یا رب به خاصان درگاه خویش	به جان‌های غمگین به دل‌های ریش
به تهلیل مردان شب زنده دار	به تقدیس پیران پرهیزگار
که از شرّ این اژدهای دمان	تو باش ابن عمّ مرا پاسبان

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۳)

یا دعای امام حسین (ع) برای حضرت قاسم:

دو کف را بر آورده چون ماه و مهر	زمین شد درخشان بسان سپهر
ز حق بهر قاسم ظفر خواه شد	اجابت فروزنده چون ماه شد

(مقامات حسینی: صفحه ۸۴)

۸.۱.۳.۵ تکبیر

اگر رجز خوانی به عنوان یکی از مختصات نوع ادبی حماسه به شمار آید، در حماسه‌های دینی علاوه بر رجزخوانی ندای «الله اکبر» پس از پیروزی بر دشمن، یکی از ویژگی‌های برجسته به‌شمار می‌رود، نمونه‌هایی از این مختصّه در شهنشاه‌نامه:

هزار آفرین بر جهان آفرین	کزو یافت فیروزی امروز دین
سواران دین نیز از بس طرب	به تکبیر گفتن گشودند لب

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۴)

یکی نعره ز الله اکبر چنان

که لرزید بر خود زمین و زمان

(شهنشاه نامه: صفحه ۸۳)

۲.۳.۵ ویژگی‌های مشترک حماسه دینی و ملی

۱.۲.۳.۵ ویژگی‌های قهرمانان ملی در قهرمان دینی

گاهی رفتار و کردار قهرمان دینی یادآور کردار قهرمانان حماسه‌های ملی است. این پهلوانان کارهای خارق‌العاده از خود نشان می‌دهند و از حیث قهرمان و پهلوان بودن می‌تواند، چنین اعمالی را از خود نشان بدهد اما این اعمال خارق‌العاده در حماسه‌های دینی بیشتر جنبه اعتقادی داشته و حاصل کرامات و فضایل آن پهلوان است؛ یا حاصل عنایتی که بزرگان دینی برای مبارزه با دشمن به آن قهرمان داشته‌اند، می‌باشد.

با توجه به سروده‌های شاعران این سه منظومه حماسی به نمونه‌هایی از آمیزه‌ی شخصیت‌های عینی و اسطوره‌ای اشاره می‌کنیم:

زهیر از مشاهیر ابطال بود به ملک عرب رستم زال بود

(مقامات حسینی: صفحه ۳۴)

در شهنشاه نامه در جنگ چنین یکی از دلیران سپاه دشمن به نام ابوجردل است:

همه تن به خفتان و جوشن نهان به سر بر کلاه از کلاه کیان

ز مردان جنگی دلیری به نام ابو جردل از نسل دستان سام

(شهنشاه نامه: صفحه ۱۸۷)

و سپاهیان اسلام را چنین بیان می‌کند:

کله خود از آهن قبا پرنیان به زنجیر فولاد بسته میان

به تن هر یکی همچو سام سوار تنومند و پیل افکن و مرد کار

(شهنشاه نامه: صفحه ۱۸۷)

۲.۲.۳.۵ جنگ تن به تن

جنگ تن به تن یکی دیگر از بن‌مایه‌های متداول در حماسه‌ها است؛ در آغاز جنگ تن به تن شخصیت‌های کانونی را درخور توجه است که با شمشیر، خنجر، نیزه و... به یکدیگر حمله می‌کرده‌اند، پس از آن از مرکب خود پیاده شده و کشتی می‌گرفته‌اند در اردیبهشت نامه در جنگ احد و بدر و در مقامات حسینی در میدان کربلا پهلوانان سپاه اسلام و لشکر کفر پیش

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۵۷

از آغاز نبرد به جنگ تن به تن با یکدیگر می‌پردازند. طبعاً آغاز نبرد نیز همراه با رجزخوانی بوده است چنانکه در این نمونه از شهنشاه‌نامه، که متأثر از داستان رستم و اشکبوس است، ملاحظه می‌شود:

خروشید کای مرد جنگ آزمای	هم آوردت آمد نگه دار پای
به اعدای دین اندر آویختند	همی خاک با خون در آمیختند
سرانجام آخر ز بس زخم تیغ	بشستند دست از حیات ای دریغ

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۴۹)

یا در اردیبهشت‌نامه:

یکی تیغ بر تارکش آزمود	برید و فروشد به تارک ز خود
سبک تیغ از خود بیرون کشید	بیفکند پای و سرش را برید

(اردیبهشت‌نامه: صفحه ۱۷۳)

نمونه‌ای از مقامات حسینی:

یکی را بود در دلیری ثمر	گرفتتش به نیرو دوال کمر
چنان بر زمیشت زد از روی دست	که اعضای وی جمله در هم شکست
دوم را به تارک چنان تیغ راند	که هر سو ز نیمه نهالی نشانند

(مقامات حسینی: صفحه ۳۰)

۳.۲.۳.۵ رجز خوانی

از دیگر مضامین و بن‌مایه‌های رایج در حماسه‌های دینی و ملی، رجز خواندن قهرمانان در میدان مبارزه است، که معمولاً با عنصر اغراق همراه می‌شود، پهلوان پس از ورود به میدان، جولان و حریف‌طلبیدن، رجزخوانی می‌کند، عبارتی، در نبرد تن به تن بخشی به جنگ‌های لفظی و رجزخوانی می‌گذرد که معمولاً با به‌سخره گرفتن حریف همراه است (شمیسا، ۱۳۷۶: ۶۶).. نمونه‌ای از رجزخوانی غلام امام حسین (ع) در روز عاشورا:

بدین‌گونه داد رجز ساز کرد پس آنگه زبان و لبت باز کرد
برآورد تیغ و هم آورد خواست ز نیروی زهره ی خصم کاست

(مقامات حسینی: صفحه ۶۲)

رجزخوانی عمرو برای حضرت علی(ع) و پاسخ حضرت:

به هم واگذار و تو خود بازگرد که تو خرد سالی و من سالخورد
تو خود هم چنین شاد و خوش بازگرد که تا دیگری گزیدم هم نبرد
غضنفر بگفتش زهی اهرمن تو را گر دریغ آید از خون من
مرا خون صد همچو تیره میغ نباشد دریغ ار بریزم به تیغ

(شهنشاه‌نامه: صفحه ۸۱)

در رجزخوانی‌های حماسه‌های دینی طرفین مبارزه می‌کوشند هریک به طریق استدلالی، دیگری را محکوم کند.

۴.۲.۳.۵ نام پوشی

در تمام انواع حماسه، اعم از ملی، تاریخی و دینی پهلوان معمولاً نام خود را به دشمن نمی‌گوید، از جمله اعتقادات اقوام کهن در اساطیر این بود که اسم را معرف کامل مسمی می‌دانستند و معتقد بودند اگر کسی اسم را بداند صاحب نام را به درستی می‌شناسد و در نتیجه بر او تسلط می‌یابد (شمیسا، ۱۳۷۶: ۸۲)؛ به همین خاطر نام خویش را کتمان می‌کردند. همین ویژگی در حماسه‌های اولیه دیده می‌شود و تحت تأثیر آن وارد حماسه‌های دیگر از جمله حماسه‌های دینی شده است؛ مثلاً در جنگ پیامبر با ابوجهل ازدها صورتی ظاهر می‌گردد پیامبر به او می‌گوید:

سپس گفت با ازدهای دمان ره خویشان گیر ایدر همان

در جواب پیامبر می‌گوید:

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۵۹

الای محمد ابر تو سلام	ستاره رهی آسمانت غلام
- نیم ازدها از پری زاده ام	بر ایشان شهنشاه آزاده ام
بود مر مرا نام هام بن میم	میان اهرمن را زدم بر دو نیم

(اردیبهشت نامه: صفحه ۷۴)

یا یکی از غلامان ابن زیاد در روز عاشورا خود را این گونه معرفی می‌کند:

غلامان ابن زیادیم ما	زهرکس به شوکت زیادیم ما
ز نام آوران در میان تبار	مرا نام سالم مر آن را یسار
از آن یل چونام و نسب خواستند	فرودند از خود بر آن کاستند

(مقامات حسینی: صفحه ۳۷)

۵.۲.۳.۵ خواب و رؤیای صادقانه

روایت خواب‌های متعدد در شاهنامه به ویژه در بخش حماسی، رؤیا را به یکی از مختصات این قسمت از متن تبدیل کرده است (رضایی، ۱۳۹۴: ۹۷). حماسه‌های دینی نیز به پیروی از حماسه‌های ملی یا اولیّه، از این ویژگی به طرق مختلف برخوردار شده‌اند. زیرا «حوادث اصلی حماسه همیشه پیش از اینکه واقع شود، به خواب قهرمانان می‌آید و خواب زهدانی است که چنین رویداد حماسی در آن پرورده می‌آید» (سرّامی، ۱۳۶۸: ۵۵۴). بر این اساس، رؤیای صادقانه، یکی از ویژگی‌های برجسته حماسه‌های دینی است. این رؤیاها متضمّن ارتباط روحانی با بزرگان دین، بالاخص پیامبر با حضرت علی (ع) است؛ حاصل این رؤیاها، تحقق بسیار طبیعی و حقیقی آنها است که در بیشتر موارد گره یا مشکلی را برای لشکریان حل می‌کند. در اردیبهشت نامه دختر حارث با خوابی که دیده همسر پیامبر می‌شود:

علی آمدش دخت حارث به دست	ببردش بر شاه یزدان پرست
به خواب اندرون بانوی پردگی	شبی دیده بود پیش از آن بردگی
که ماهی برآمد ز یثرب زمین	گرایان سوی او ز چرخ برین
پذیرفت او را رسول خدای	فرستاد از آن پس به پرده سرای

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۱۲)

۱۶۰ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

سراینده‌ی نامه‌ی راستان	چنین از حدیبیهٔ زد داستان
پیمبر شبی دید در خواب نوش	که با او چنین گفت فرخ سرش
بباید که راه حرم بسپری	به جای آوری حج و سر بُستری

(اردیبهشت نامه: صفحه ۲۱۶)

یا عبدالله هنگام رفتن به جنگ با جهودان خواب می بیند:

شبی چند بوزینه در خواب دید	به کف تیغ و هر یک بدو برجهید
جهیدند یک یک برو خشمناک	که ریزند با تیغ خویش به خاک
یکی آتش از چرخ آمد فرود	فرو سوخت بوزینگان هر چه بود

(اردیبهشت نامه: صفحه ۴۰)

۶. نتیجه‌گیری

چنانکه آمد توجه به زندگی یکی از شخصیت‌های دینی اسلام، اساس حماسه‌های دینی را در فرهنگ ما تشکیل می‌دهد؛ این گونهٔ ادبی به اندک روزگار پس از شاهنامهٔ فردوسی شکل گرفت، لکن دوره گسترش آن پس از روی کار آمدن حکومت شیعی صفویان بود که می‌توان این حادثه را به عنوان یکی از عوامل مهم سیاسی - اجتماعی و اعتقادی در شکل‌گیری این نوع ادبی، در نظر آورد و اهمیت این مؤلفه را در کثرت حماسه‌های دینی در دورهٔ صفوی و پس از آن در ایران به خصوص در منطقهٔ اصفهان (استان کنونی) دانست، توجه به این نوع ادبی در ادوار بعد نیز ادامه یافت به گونه‌ای که در فاصله قرن‌های ۱۱ تا ۱۴ بیش از بیست حماسه در این منطقه سروده شده که اغلب به صورت نسخ خطی است. از میان این مختصات در سه منظومه (نسخه‌های خطی) اردیبهشت نامهٔ سرورش اصفهانی و شهنشاها نامهٔ میرزا جعفر اصفهانی و مقامات حسینی، اثر محمد اکبر اصفهانی قائلی بیش از دیگر آثار به چشم می‌خورد. بررسی، تحلیل و مقایسهٔ دستگاه‌های مختلف آثار یادشده نشان می‌دهد همهٔ آنها به نحوی از انحاء از شاهنامهٔ فردوسی متأثر بوده‌اند؛ لکن اردیبهشت نامه و شهنشاها نامه بیش از مقامات حسینی کوشیده‌اند مختصات نوع ادبی را رعایت کنند. در این آثار گاهی نشانه‌های کهنگی متن از جمله «الف اطلاق» یا «الف» آغازین واژه (گاهی به نادرست) دیده می‌شود، دستگاه واژگانی آنها در حوزهٔ واژگان نو یا برساخته چندان برجسته نیست، لکن مقامات حسینی

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۶۱

بسیار بیشتر از دو اثر دیگر واژگان و ترکیبات عربی را به کار گرفته است. دستگاه نحوی آثار یاد شده مطابق با نوع ادبی حماسی از جملات ساده و بدون ابهام تشکیل شده است. در دستگاه بلاغی تشبیهات مطابق نوع ادبی حماسه نیست و گاهی مختصات غنایی را القاء می‌کند، استعارات نیز ساختاری همانند تشبیهات دارند، اما سرایندگان کوشیده‌اند کنایاتی منطبق با نوع ادبی حماسه به کار گیرند؛ یعنی کنایاتی زود فهم یا از گونه ایما. مهمترین مختصه دستگاه بلاغی آثار یاد شده در نوع اغراق‌های آن است که بسیار به شاهنامه فردوسی نزدیک است. اصلی‌ترین دستگاه این آثار دستگاه محتوایی و معنایی است که آمیزه‌ای از مختصات حماسی و نگرش‌های دینی را در خود دارد. در مجموع به نظر می‌رسد اردیبهشت‌نامه و شهنشاه‌نامه بسیار متأثر از شاهنامه فردوسی بوده و کوشیده‌اند مختصات حماسه را رعایت کنند، لکن مقامات حسینی غیر از وزن، فاقد بسیاری از مؤلفه‌های حماسی به نظر می‌رسد.

کتاب‌نامه

اسماعیلی، حسین (۱۳۹۶) زمجی نامه، تهران، انتشارات معین.
اصفهانی، سیدجعفر، شهنشاه نامه، نسخه‌ی دستنویس کتابخانه ملی ایران، ش، ۱۹۰۰۱-۵.
حمیدیان، سعید، (۱۳۷۲)، درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی، تهران: نشر مرکز.
داد، سیما (۱۳۷۵) فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: مروارید.
دبیری‌نژاد، بدیع‌الله (۱۳۸۰) افتخارنامه حیدری، معرفی حماسه‌های دینی ایران، کتاب ماه هنر، صص ۸۶-۸۹

رزمجو، حسین (۱۳۸۸) قلمرو ادبیات حماسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۷) حماسه‌سرایی در ایران پس از حمله مغول تا روزگار صفویان، آینه میراث، سال ششم، دوره دوم، صص ۵-۲۲.
رضایی جمکرانی، احمد (۱۳۹۶) تشبیه (تطور، تحلیل و نقد)، تهران: مروارید.
رضایی جمکرانی، احمد (۱۳۹۸) استعاره (تطور، تحلیل و نقد)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
رضایی جمکرانی، احمد و حمیدرضا فرقانی (۱۳۹۷) مقایسه نظریه انواع ادبی در مکتب کالیسم و رمانتیسیم، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۱۵، شماره ۶۲، صص ۱۰۳-۱۲۶.
رضایی جمکرانی، احمد و محمد فولادی (۱۳۸۹) خزانه پر گنج سخن، قم: دانشگاه قم.

۱۶۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

رضایی، احمد (۱۳۹۴) مقایسهٔ خواب و رؤیا در متون حماسی و عرفانی، پژوهش‌های ادبی، سال ۱۲، شمارهٔ ۴۸، صص ۸۹-۱۱۸.

سرّامی، قدمعلی (۱۳۶۸) از رنگ گل تا رنج خار؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

سروش اصفهانی، میرزا محمدعلی خان اردیبهشت‌نامه، نسخه‌ی دستنویس کتابخانه‌ی ملی ایران، ش، ۱۳۲۷-۵

شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۹) حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم، ضمیمهٔ آینه میراث، صص ۹۳-۱۷۶.

شمشیرگرها، محبوبه (۱۳۸۹) بررسی سبک‌شناسانه حماسه‌های دینی در ادب فارسی، فصلنامهٔ تاریخ ادبیات، سال دوم، شمارهٔ ۱، صص ۱۳۳-۱۶۰.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۶) انواع ادبی، تهران: فردوس.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۳) بیان، تهران: میترا.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۶) شاه‌نامه‌ها، تهران: هرمس.

شهبازی، اصغر و مهدی ملک‌نابت (۱۳۹۱) الگوی بررسی زبان حماسی، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، شماره بیست و چهارم، صص ۱۴۳-۱۷۹.

شهبازی، اصغر و مهدی ملک‌نابت (۱۳۹۳) نقد زبان حماسی در حملهٔ حیدری باذل مشهدی، نشر پژوهی ادب فارسی، شمارهٔ ۳۵، صص ۳۴۵-۳۸۰.

شهبازی، اصغر (۱۳۹۳) حماسه‌سرایی در ادب فارسی، آینه میراث، ۵۵، ۱۸۳-۲۱۰.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۱) حماسه‌های تاریخی و دینی در عهد صفوی، ایران‌نامه، شماره ۱، صص ۵-۲۱.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۹) حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیر کبیر.

طاهری، مرتضی (۱۳۹۱) نگاهی کوتاه به منظومه‌های حماسی - مذهبی در شعر فارسی و آغاز آن‌ها، پژوهش‌نامهٔ ادب حماسی، سال هشتم، شمارهٔ ۴، صص ۱۱۹-۱۳۰.

فضیلت، محمود (۱۳۷۹)، سبک‌شناسی حمله‌ی حیدری راجی کرمانی، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، زمستان.

مقامات حسینی، محمد اکبر اصفهانی قائنی، نسخه‌ی دستنویس کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، ش ۱۱۹۳.

ناتل خانلری، پرویز (۱۳۸۶) وزن شعر فارسی، تهران: توس.

ولک، رنه و آستن واران (۱۳۷۳) نظریهٔ ادبیات، ترجمهٔ ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: اندیشه‌های عصر نو.

بررسی، تحلیل و نقد حماسی‌های ... (احمد رضایی و احمد رضا زارعان) ۱۶۳

Cuddon, J.A (1984) Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, london,

Hamilton, P (2003) Historicism, london, Routled

Rapaport, Herman (2011) The Literary Theory Toolkit, Chichester, wileyblackwell.

